باسێك دەربارەی :-

گەشەکردنی ئابوری لە کوردستانی عیراق دا

شێوەو روخساری ئابوری کوردستان لە سەدەی نۆزدەمین دا

اسماعیل رسول

ژیانی ئابووریی گەلی کورد لەو سەدەیەدا هەر لە ژیانی ئابووریی ئەو گەلو نەتەوانە دەچێت کە لەگەڵیان ژیاوە وەکو گەلانی ئێرانیو تورکیو عەرەبی ، مەبەسیشم لەمە پەیوەندیە ئابووری‌یەکانو پلەی پێشکەوتنی ئابووریو پەرەسەندنو گەشەکردنی هێزە بەرهەم هێنەکانە بەڵام لەگەڵ ئەو لێك چوونەشدا شێوەو سروشتی تایبەتی خۆی هەر بووە کە زادەی باری تایبەتی‌ی جوغرافیاییو چۆنیەتی زەویو باری سیاسی‌ی گەلی کوردە لە قۆناغە جۆربەجۆرەکانی مێژوودا ، لە ئەنجامی ئەمانەو چەوساندنەوەی هەمەچەشنەدا وای لێ هاتووە کە بە رادەیەکی گەورەتر بە دەست دواکەوتنی ئابووری‌یەوە بناڵێنێو لە پرۆژەکانی پەرەپێدانی ئابووری بێ‌بەش بێت .

وەکو دەردەکەوێت جیاوازیی لە پلەی گەشەکردنی ئابووری لە نێوان هەرێمەکانی کوردستاندا لەلایەکەوەو لەنێوان هەرێمەکانی ئەو گەلانەی کە کورد هاوبەشی ژیانی ئابوورییانە ، بە کۆتاهاتنی سەدەی نۆزدەمینو دامەزراندنی حکومەتە ناوەندی‌یەکانی عیراقو ئێرانو تورکیا پاش رووخانی ئیمپراتۆریی عوسمانیو دابەش‌کردنی مولکەکانی لەنێوان دەولەتەئیمپریالستە سەرکەوتووەکاندا لە شەڕی یەکەمدا جیاوازی‌یەکە ئاشکرا بوو .

کۆمەڵی کوردەواری لە سەدەی رابردوودا ، کۆمەڵێکی عەشایەری دواکەوتوو بوو ، رژێمی دەرەبەگی کە ئەوسا بە شێوەیەکی چڕوپڕ لە کاردا بوو باڵی بەسەردا کێشابوو ، ژیانی ئابووریش بە درێژایی ئەو سەدەیەو هەتا بەشێکی گەورەش لە ساڵانی نیوەی یەکەمی سەدەی ئێستادا بەرادەی یەکەم لە سەر کۆڵەکەی بەرهەم هێنانی کشتوکاڵو مەڕوماڵات بەخێوکردن وەستابوو ، لەبەر ئەوە شتێکی سروشتی‌یە کە بەروبوومی کشتوکاڵیو بەرهەمی ئاژەڵ‌کردی وەکو گۆشت ، کەرە ، خوری ، پێستەو هی تر ببن بە یەکە سەرچاوەی ئابووری‌ی زوربەی زۆری کوردی رەوەند یان چیاو زورگەنشینەکان ، کە بۆ دابین‌کردنی پێویستی‌یەکانی ژیانی خۆیان یان بۆ ئاڵوگۆڕ پێ‌کردنی شتومەكو پێویستی‌یەکانی تری گوزەرانی ژین بەکاریان دەهێنا .

جوتیارانی کوردیش لە ناوچەی دەشتە گەورەکان یان لە پارچە زەوی‌یە تەسکەکانی ناوچیاکان کشتوکاڵیان دەکرد ، جگە لەوەش رەزو باغی بەرو میوەی هەمە چەشنە (جۆرە) بە عەمایەت دەهێنا .

رژێمی مولکایەتی‌ی ناوچە شاخاوی‌یەکان لە رژێمی مولکایەتی دەشتەکان جیاوازە ، ئەوەش کە هەر دوو لا لە شتێکدا کۆبکاتەوە ئەوەیە کە لە هەردوولا رژێمی دەرەبەگی دەسەڵاتدارنو هێزە بەرهەم هێنەکانو هۆیەکانی بەرهەم هێنانیان دوواکەوتووە وەکو ئەمە کە دەبینی گاسنو هەوجاڕی دارو وولاخو کاری دەستو شێوەی سەرەتایی لە کردەوەی بەرهەم هێناندا باوە . بەگشتی بەرهەم هێنان لە خزمەتی بەکاربردنی راستەوخۆ دابوو ، ئەوەشی لێی زیاد بووایە بە شتومەکی تر دەگۆڕایەوە یان بە (نەختی) دەفرۆشرا ، بەڵام گۆڕینەوەی سەربەسەر زیاتر لە دێهاتدا برەوی هەبوو. لەبەر ئەوە یەکە دیمەنی ئابووریی کوردەواری، ئابووری‌یەکی سروشت کردبوو ، واتا « بەرهەم هێنان بۆ لە کارکردنی راستەوخۆ » .

وەکو هەموو کۆمەڵێکی لەم چەشنەی

ڕۆژهەڵاتیش ، کۆمەڵی کوردەواری چەند پیشەسازی‌و سەنعەتێکی دەستکردی لە ناودا بوو تاکو پێویستییەکانی کۆمەڵی دێهات بەرادەی یەکەم دابین بکەن ، بەڵام پیشەسازییەکی سەرەتایی بوون‌و وەستاو سەنعاتکارەکان یان خەڵکی دێهات بوون یان لەو شارو (شارەدێ)یانە دادەنیشتن کە وا لە ئەنجامی گەشەکردنی ئاڵوگۆڕ کردنی شتومەکدا پێ دەگەیشتن .

نموونەی ئەم پیشەسازییانەش جۆلایی‌و شاڵ دروستکردن (کری رانك‌و چۆغە) کە بە زۆری جلك‌و بەرگی پیاوان لەو جۆرە بوو ، زوربەی پیشەکارەکانیش جوو بوون کە بە دێهات‌و شارەکاندا بڵاو ببوونەوە ؛ هەروەها دروست کردنی تەورو گاسن‌و ڕەشماڵ‌و قاپ‌و دەفری ناوماڵ‌و کۆزە گەری‌و خەنجەر سازی‌و شیرگەری‌و لەون‌و بەڕو فەرش‌و هی‌تر .

باسیل نیکیتینیش(۱) بە شێوەیەکی سەرپێیی باسی ئەو دیمەنە ئابووریانەی کردووەو مۆرکی خێڵەکی دەرەبەگی کۆمەڵی کوردەواری بە شێوەیەکی گشتی دەستنیشان کردووەو دەسەڵاتداریی ڕژێمی ئابووریی سروشتی‌و پەیوەندییە دەرەبەگییەکانی تا چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەم دووپات کردوەتەوە. (۲)

> گوندەکانی چیا میوەو توون‌و شتی تریان لەگەڵ خەڵکی دەشتی بەگەنم‌و دانەوێڵە دەگۆڕییەوە ، بە قاڵ‌و دێوەرەی گوندەکانیش کەلوپەل‌و شتومەکی شارەکانیان لە دێهاتدا هەر بەهەمان شێوە ئاڵوگۆڕ پێ دەکرد .

باسی گەشەکردنی ئابووریی کوردستان‌و پەیوەندییە ئابوورییەکانی ئەوسای سەدەی نۆزدەمین ، چار نییە پەلکێشمان دەکات بۆ ئەوەی ئەگەر بە کورتیش بێ باسێکی چەند کاروبارێکی گرنگ بکەین ، وەکو ڕژێمی ژیانی خێڵەکی‌و ئەو بناغە ئابووری‌و کۆمەڵایەتییانەی کە ژیانی ئەوسایان لەسەر دامەزرابوو . هەروەها باسی ڕژێمی پەیوەندییە دەرەبەگییەکانی ئەوسا باو بوو ، ئنجا پەیوەندیی ئەم دوو شێوە ڕژێمە بە ژیانی ئابووریی دانیشتوانی کۆمەڵی کوردەوارییەوە .

ئەوەی شایانی باسیشە ئەوەیە کە ڕژێمی پەیوەندییە دەرەبەگییەکان‌و ڕژێمی خێڵەکی ، هەردووکیان بە درێژایی ئەم سەدەیە شان بەشانی یەك ڕۆیشتوون ، چونکە هەر قۆناغێکی مێژوویی لە توانادا نییە بە شێوەیەکی کتوپڕی سەر هەڵبدات . هەروەها لە توانادا نییە گۆڕینەکانی جەستەی ئابووری ، پاشان گۆڕان لە جەستەی کۆمەڵایەتیدا بە شێوەیەکی خێراو لە وێنەی بازداندا بێتە دی . چونکە ئەگەر ڕژێمی نوێ لە گێژاوی کۆمەڵی کۆندا لە دایك بوو بێت دیسان دروشم‌و سروشتەکانی ئەو کۆمەڵە تا ماوەیەکی زۆر درێژە دەکێشێت ، پەیوەندییە نوێیەکان شان بەشانی پەیوەندییە کۆنەکان کە بەرە بەرەو نزمی‌و سووان دەچن ، ڕێ دەکەن .

دیاردەیەك لە دیاردەکانی دەرەبەگیی لای خۆمان ئەوەیە کە پەیوەندییە خێڵەکییەکانی دەپاراست‌و پتەوی دەکردن‌و لە چەوساندنەوەی چینایەتیدا کەڵکی لێ وەردەگرتن . هەروەها هەست‌و نەریتی ژیانی کۆمەڵایەتی ناو خێڵەکانی بۆ بەرژەوەندی خۆی بەکاردەهێنا . لەبەر ئەوە پاشماوەی پەیوەندییە خێڵەکییەکان هەتا پاشی پەیدابوونی پەیوەندییە سەرمایەدارییەکان لە بەرهەم هێنانی کشتوکاڵداو هەڵوەشانەوەی چینی جووتیاران بۆ چەند پلەو پایەیەك ، هەتا رادەیەك هەر مانەوە .

هۆی ئەمەش ئەوەیە کە سەرۆك خێڵەکان‌و خاوەن مولکە دەرەبەگەکان هەرخۆیان لە مەیدانی کشتوکاڵدا بوونەوە بە خاوەن مولکی سەرمایەداری یان بوون بە بازرگانانی شار ، هەروەها پێگەیشتنی سەرمایەداریش یەکجار لەسەرخۆو سست دەڕۆیشت ، بۆیە لەو توانایەدا نەبوو کە وەرگەڕانێکی قووڵ لە پەیوەندییە ئابووری‌و کۆمەڵایەتییەکانی لادێدا بەرپا بکات .

هەڵوەشانی ڕژێمی پەیوەندییە خێڵەکییەکان :

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەمدا زوربەی کۆمەڵی کوردەواری لە عەشایەر پێك هاتبوو ، ئەوانیش لە ڕووی پەیوەندییان بە کرداری بەرهەم هێنانەوە بۆ دوو شێوەی سەرەکی دابەش دەکران ، ڕەوەندەکان کە مەڕوماڵ بەخێوکردن‌و بە شوێن لەوەڕ گەڕان پیشەیان بوو .. شێوەی دووەمیشیان ، لادێنشینەکان کە کرداری بەرهەم هێنانی کشتوکاڵی بەڕێوە دەبەن‌و لە هەمان کاتیشدا مەڕداری دەکەن . پێویستە ئاوڕیش لەوە بدەینەوە کە شێوەو جۆری پەیوەندییە دەرەبەگییەکان ، هەتا رادەیەك ، لە نێوان لادێنشینان ـ نیشتەجێیەکان ـو خێڵە کۆچەرەکاندا جیاوازی هەیە .

(ریچ) لادێی‌یەکانی لە چاو عەشایەر بە (١) تا (٤)یان (٥) داناوە « عەشیرەتە ڕەوەندەکان ـ لە زاری ئەو بەگەی گوندی بێستانەوە کە لێی میوان بووە ـ دە هەزار خێزان دەبن کە هەر خێزانێك بەتێکڕایی (٧) سەر بێت ، لەو باوەڕەشدایە کە سەرژمێری عەشیرەتە نیشتەجێ‌یەکانی وەکو (کرمانج)و (نوورەددین)و (شینکی) هەر سێ‌یەکی ئەو ژمارەیە زیاتر نابن ، واتا نزیکەی سێ هەزار خێزان »(٣) .

لە ناوەندی سەدەی نۆزدەهەم بەولاوە ، ڕەوەندەکان بەرەبەرە نیشتەجێ بوون‌و ژمارەیان لەکەمی‌داو ژمارەی گوندنشینەکان بەرز بووەوە ، ئەمەش دەستنیشانی پێگەیشتنی پەیوەندی‌یە دەربەگی‌یەکان دەکات بەشێوەیەکی هەست پێکراو ، ئەو پەیوەندیانەی لە بناغەوە لەسەر چەوساندنەوەی چینایەتی لە کرداری بەرهەم هێناندا وەستاون .

(قاسملو) (٤) دەڵێ ڕەوەندەکان لە ناوەڕاستی هەمان سەدەدا سێ‌یەکی دانیشتووان پێك‌دەهێنن ـ سەرنجێکی قسەکانی (ریچ)بدە دەربارەی سالی ١٨٢٠و چۆن پاش تێپەڕبوونی ٣٠ ساڵ بارەکە بە پێچەوانە کەوتەوە ـ وا پێ‌دەچێ ئەم ژمارەیە لە ڕاستی‌یەوە نزیك بێت بەتایبەتی ئەگەر سەیرێکی لیستە سەرژمێری‌یەکەی ژمارە (٤)ی دکتور محمد سلمان حسن بکەین کە کتێبەکەیدا «التطور الاقتصادي في العراق » دایناوە کەوا دانیشتووانی ناوچەی باکووری بە ٣٦٥٠٠٠ کەس داناوە لەمانە ٧٠٠٠٠ یان ڕەوەند واتا ٣٦٪ی گشت دانیشتووان ، وە لادێ نشینانیشی بە ١٤٠٠٠٠ کەس خەمڵ کردووە واتا ٥٣٪ی دانیشتووان‌و شارنشینانیش ٥٥٠٠٠ کەس واتا ٣٣٪ی گشت دانیشتووان . (٥)

ئیتر تا دەهات نیسبەتی ڕەوەندەکان خۆی لە کەمی دەدا ، ئەوەبوو سالی ١٨٩٠ بوو بە ٣٢٪ بەرامبەر بە ٥٥٪ی گوندنشینەکان لە کاتێکدا نیسبەتی ژمارەی شارنشینەکان هەر لەسەر ٣٣٪ی خۆی مایەوە (٦) .

ئەمە وا دەگەیەنێ کە وەرچەرخانێکی گەورە لە لادێکان ڕوویدا لە ئەنجامی ئەو گۆڕانانەی کە لە پەیوەندی‌یە ئابووری‌یەکاندا سەریان‌هەڵدا بە هۆی پەرە سەندنی بازرگانی‌ی دەرەوە لە نیوەی دووەمی ئەو سەدەیەوە وە بەهۆی بەستنەوەی ئابووری‌ی کوردستان بە بازاڕی جیهانی‌یەوە لە ئەنجامی گەشەکردنی بازرگانی‌ی جیهانیدا .

ئەگەر چی پەیوەندی‌یە خێڵەکی‌یەکان تێکەڵ بە ڕژێمی پەیوەندی‌یە دەرەبەگی‌یەکان بوون ، بەلام پێکهاتنی کۆمەڵی خێڵەکی لە ڕووی ئابووری‌یەوە . وەکو جاران نەمایەوە ، بەنموونە ئەوسا زەوی مولکی گشت تاکەکانی خێڵەکە بوو و شتێکی ڕوونە کە لە جەستەی ئابووری‌و کۆمەلایەتی‌ی خێڵەکەدا چەند گۆڕانێکی گرنگ ڕوویدا .

« پەیوەستی‌ی کوردستان بە بازاڕی جیهانی‌یەوە بووە مایەی سەرهەڵدانی چەند گۆڕانێکی گرنگ لە ناو خێڵەکاندا ، ئەوەبوو کە بەرهەمەکانی ئاژەڵ کڕیاری لە دەرەوەی بۆ پەیدابوو ، ئەمەش بووە هۆی گەشە پێدانی هامشۆو پەیوەندی‌ی ئالۆگۆڕکردن لە نێوان خێڵەکان‌و جیهانی دەرەوەدا ، لە ئەنجامدا بووە هۆی جیاوازیی ڕۆڵەکانی خێڵەکان لە ڕووی دەوڵەمەندی‌و سامانەوە ، لە هەمان کاتیشدا کەوتنە هەوڵی پەیداکردنی لەوەڕگا کە پاشان بۆوە مایەی شەڕو گێچەڵی نێوان خێڵەکان ، هەروەها بووە هۆی ئەوە کە ئاغاکان دەستیان بە سەردابگرن‌و بەزۆر بیان‌کەن بە مولکی خۆیان .

لە ئەنجامی گەشەکردنی پەیوەندیی ئالۆگۆڕکردن‌و کەمی‌ی لەوەڕگاکان‌دا ڕەوەندەکان بەرەبەرە ڕوویان لە نیشتەجێ بوون کرد . ئەو ماوەیەی کەوتوەتە نێوان دوا دوای سەدەی نۆزدەم‌و سەرەتای سەدەی بیستەم وەرچەرخانێکی کتوپڕی لە نیشتەجێ بوونی خێڵە کوردە ڕەوەندەکان‌و زۆربوونی گوندو لادێ‌نشینان‌دا بینی . » (٧) بە سووکە ڕوانینێکی پێکهاتنی خێڵە ڕەوەندەکانی کوردستانی عیراق جیاوازیی چینایەتی ناو خێڵەکەمان بۆ دەردەکەوێت کە لەو سەدەیەدا پەیدا بوو . کەوا دەکران بەم بەشانەوە :

١ ـ سەرخێڵ یان ئاغاو خزمەکانی کە کاربەدەستان پێك دەهێنن‌و سەرپشکن لەماف‌و دەسەلاتدا ، خاوەن گەورەترین پارچە مەڕو مالاتن‌و بە ئارەزووی خۆیان کاروباری لەوەڕگاکان هەڵدەسووڕێنن‌و بەشی خۆیان لە بەروبوومی ئاژەلی لە ئەندامانی خێڵەکە وەکو خوری ، ڕۆن‌و بەرخ‌و کار وەردەگرن .

٢ ـ پیاوانی ئاغاو سەرۆك خێڵ (یان خولام) کە هێزی چەك بەدەستی سەرۆکن‌و بەهۆی ئەوانەوە سەرۆك فەرمانڕەوایی‌و حوکمڕانی خۆی جێبەجێ

دەکاتو لە شەڕو شۆری نێوان خێڵەکاندا کە لەسەر پاوانو لەوەڕگاو کاروباری تر روویدا بەکار دەهێنرێن .

شتێکی ئاشکرایە کە هێرشی ئەو خێڵو هۆزانە بۆ سەر یەکتر دەبێتە هۆی تاڵانکردنی ڕانە مەڕو چەپاوو دزینی مولكو سامانی خێڵە شکاوەکەو دەوڵەمەند بوونی خێڵە سەرکەوتووەکە بەتایبەتی سەرۆکەکانی .

٣ ـ ئەندامانی خێڵەکە ، بەهێزی راستەقینەی بەرهەم هێن دادەنرێنو هەرچی خەرجو باج هەیە لەوان دەستێنرێ ، ئەوانیش لە سامانی ئاژەڵدا وەکو یەك نین .

گۆڕانی سەرۆك خێڵەکان بە خاوەن موڵکی دەرەبەگ

وەنەبێ گۆڕانی سەرۆك خێڵەکان بە خاوەن موڵکی دەرەبەگ ، هەروەها نیشتەجێبوونی ڕەوەندەکان بەشێوەیەکی کتوپڕ یان لە ماوەیەکی مێژوویی دیاریکراودا بووبێت ، بەڵکو لە ڕاستیدا ماوەیەکی مێژوویی دوورو درێژی خایاندو کارەکە بە ئاوەخۆو بەرەبەرە پێكهات بەهۆی چەند ماکێکی ئابووریو کۆمەڵایەتیو دەوڵەتانەوە ، هەروەها پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بەو کێشەیەوە هەیە کە لە نێوان ئیمپراتۆرە گەورەکاندا دەگەڕا لەسەر دەسەڵات ڕۆیشتوویان بەسەر خێڵە کوردەکاندا بە زۆری زۆرەکیو ستەمکاری ، کە زۆر جار دەگەیشتە ڕادەی هەڵقەنانو کۆچ پێکردنی هەزاران ڕۆڵە بەتایبەتی ئەوانەی لە دژ ئیمپراتورییەکان ، بە تایبەتی دوو دەوڵەتی دەرەبەگیی ئێرانیو عوسمانی دەوەستان ، بە پێی ڕایەکی دکتۆر (قاسملو) ڕەگی ئەم کارە دەگەڕێتەوە سەدەی شانزدەهەم .

لەم ماوە درێژەدا پەیوەندییە دەرەبەگییەکان چەند شێوەیەکی جیاوازیان پەیدا کرد وەکو :

١ ـ شێوەی یەکەم : شێوەی خێڵە ڕەوەندەکان ئەوانەی ژیانیان لەسەر مەڕو ماڵدارییە ، کەوا ئابووریی ئاژەڵی (الاقتصاد الحیوانی) شادەمارەکانی

جا هەروەکو لەمەو پێش باسمانکرد پەیوەندییە ئابوورییەکانی ناوخێڵەکان لە کاتی گەشەکردنی مێژوویدا گۆڕان . ئەوەبوو جاران ئەو پەیوەندیانە لە ئابوورییەکی خێڵەکیی شێوە هاوبەشی (واتا مەشاعیەت)ەوە هەڵقوڵابوون بەرەبەرە گۆڕانو بەرزو نزمی کەوتە ناو ڕۆڵەکانی عەشیرەتو جیاوازیی لە سەرو ساماندا کەوتە ڕوو ؛ کە سامانیش بە ژمارەی مەڕو ماڵات یان بە پارەداری دەپێورا .

ئیتر سەرۆك خێڵ لە سەرۆکێکی هەڵبژاردەیوا کە ڕۆڵەکانی خێڵەکە بەشداریی کاروباری خێڵەکەیان لەگەڵا دەکرد بوو بە فەرمانڕەوایەکی یەکتەنی خاوەن دەستو پێوەندو نۆ کە لە کرداری چەوساندنەوەی ڕۆڵەکانی خێڵدا یار ـنییان دەداو هەر چەند کرداری ئاڵوگۆڕکردن کەشەی بکردایە کرداری گۆڕانی سەرۆك خێڵە ڕەوەندەکان بە گەورەی دەسەڵات بێ جڵەو لە هەڵسووڕانی کاروباری خێڵەکەدا پێشتر دەکەوت .

٢ـ شێوەی دووەمی پەیوەندییە دەرەبەگییەکان، ئەو شێوەیەیە کە نێوان ژیانی کۆچەریو نیشتەجێیی کۆ دەکاتەوە ، لەو خێڵانەشدا باوە کە لەتەك مەڕو ماڵات بەخێوکردندا کاری کشتوکاڵ دەکەن ، لەتوانادایە بەو خێڵانە بگوترێ نیمچە نیشتەجێ .

٣ ـ شێوەی کشتوکاڵی باوی خێڵە نیشتەجێیەکان ـ گوند نشینەکان ـ ئەم شێوەیەش لە زەمانی زۆر کۆنەوە شان بەشانی ژیانی خێڵەکی کۆچەریی لێرەو لەوێ هاتووە . ئەو گۆڕینە زۆرانەی لە مولکایەتیی زەویدا روویاندا کاریان لە شێوەی پەیوەندییە کشتوکاڵییەکانیش کرد . لە سەردەمی فەتحی ئیسلامیدا زەویو زار مولکی دەوڵەت بوو ، لە سەردەمی خەلیفەکانی عەبباسیدا والیو میرو سەر لەشکرەکان دەسەڵاتیان بێسنوور بوو لەبارەی زەویو زارەوە ، بەکرێیان بدایە دەیاندا .

« کەمێك بار لە کوردستاندا جیاواز بوو چونکە کشتوکاڵەکەی پشت بە باران یان بە ئاوی کانییەکان دەبەستێت ، وە بەو جۆرەی کە لە میزوپوتامیا « وادی الرافدین » هەبوو پرۆژەی ناوەندیی ئاودێری تێدا نەبوو . هەروەها رژێمی دەرەبەگی وەهای تێدا هەڵکەوتووە کە لە رژێمە دەرەبەگییەکانی ئەورووپای چەرخەکانی ناوەڕاست دەکەن ، ئەوە بوو چەند میرنشینییەکی سەربەخۆو نیمچە عەسکەریو دەرەبەگایەتی بەسنوورو سیستەمو لەشکری تایبەتیی خۆیانەوە لە گۆڕێدابوونو دەوڵەتی ناوەندی نە دەسەڵاتو نەیاساو (٨) ... هتد نەبوو . وە لە ماودی سەدەی نۆزدەمیندا مولکایەتیی زەوی لەم شێوانەدا دەبینرا :

زەویو زاری میری (دەولەت) ، زەویو زاری دەرەبەگەکانو زەویو زاری جووتیارانو خاوەن مولکە بچووکەکانو زەویو زارەکانی ئەوقاف .

باری بەرهەم هێنان :

بەرهەم هێنان لە بارێکی دواکەوتنی زۆر بەسامدا بوو ، ئەم بارەش لە ژیانی جووتیارو گوندنشینە کلۆڵەکاندا ڕەنگی دەدایەوە . دەشتوانین هۆیەکانی ئەم بارەش لەم شێوەیەی خوارەوەدا کورت بکەینەوە :

یەکەم – ئەو شەڕو شۆڕانەی ناو ناوە بەرپا دەبوون کارێکی خراپ وێرانکەریان لە ژیانی ئابووریدا دەکردو هۆیەك بوون لە هۆیەکانی شپرزە بوونی ژیانی ئابووری بەتایبەتی لایەنی کشتوکاڵی .

میرنشینە کوردەکان هەمیشە کەوتبوونە ژێر زەبری هەڕەشەی دەسەڵاتداریی عوسمانی لەلایەکەو ئێرانییەکان لەلایەکی ترەوەو هەردوولا لەسەر بەتاڵان بردنو چەوساندنەوەی هەرێمە کوردەکان لە بەربەرەکانیدا بوون .

ئەو باجەی کە حکومەتی عوسمانی خستبوویە سەر میرنشینیی بابانو میرنشینە دەرەبەگییەکانی کوردی تر (٩) باجێکی قورس بوو ، ئێرانییەکانیش پەیتا پەیتا فشاریان دەختە سەر میرنشینو عێلەساتە کوردەکان ، ڕاووڕووتو چەپاویان بەردەوام بوو زۆر جار بەناوی (جزیە)وە خەرجو باجو سەرانەیان لەسەر دادەنان .

بێگومان قورسایی ئەو خەرجو باجانەش دەکەوتە سەرشانی ڕەنجبەران لە جووتیارە کلۆڵەکان کە ئەوانیش لە بەرەنگار بوونی ئەو ڕووتکردنەوە ئاشکرایە درێغییان نەدەکرد ، بۆیە عوسمانییەکان زۆرجار بە هێزی سوپاوە ئەو باجانەیان کۆدەکردەوە ، بەتایبەتی دوای خەفەکردنی ڕاپەرینە چەکدارانەکانو داگیرکردنی ناوچە کوردەکان .

سرنجێکی سەرپێیی لەو ڕاپەرینە چەکدارانەی کە جووتیارانی کورد دژی عوسمانیو ئێرانییەکان بەرپایان دەکرد بۆمان دەردەخات کە ژینی کوێرەوەریو هەژاریو بێدەرەتانی ، سیاسەتی باج دانان ، پاشان ڕاکێشانی جووتیاران بەناوی سەربازگرتنەوە بۆ ئەوەی بین بە سووتەمەنیی شەڕی هەردوو ئیمپاتورییەکە ، ئەمانە چەند هۆیەکی بنچینەیی هەڵگیرسانی ئاگرەکە بوون ، هەروەها میرە کوردەکانیش دەیان زانی چۆن هەستو سۆزی جووتیارانو هۆزو خێڵەکان دژی دیلیەتی تورك بۆ کەڵکی تایبەتی خۆیان بورووژێنن .

(د . برانت)ی قونسولی بەریتانیا لە ئەرزەروم کە ساڵی ١٨٣٨ گەیشتە کوردستان باری کوردستانی ئاوا باسکردووە :

« بەڕێوە بەرایەتی خراپی هیوا کوژ- سەردەستەی ئەو تەگەرانەیە کە لەبەردەم گەشەکردنی ئابووریی ناوچەیەکی پڕ لە خێرو سامانی سروشتیدا دەوەستن ، داڕزیویی بەڕێوەبەرایەتی ، بەرتیل ، تاڵانکردنی خەزنەکان چەند سیفەتێکی سروشتکردی هەردوو ئیمپراتورییە دەرەبەگییەکەی تورکیاو ئێرانە . جگە لە بێشیرازەیی دەوڵەتیش ، ئەمانە گشتی بەشێوەیەکی توندو تیژ لە ژیانی دانیشتووانیدا ڕەنگی داوەتەوەو هەموو کۆششێك کە جارو بار هەندێ لەسەر کردەکانی تورکیاو ئێران دەیان کرد بۆ بە هێزکردنو بیرازکردنی دەزگای دەوڵەت وەکو باسایەك لە چوارچێوەی ئیسلاحێکی کەم دەرنەدەچوو و هەرگیز بناغەی پایە کاربەدەستەکانی نەدەگرتەوە . » (١٠)

هەڵمەتەکانی سەرکوتکردنو دامرکاندنەوە وێڕای مەرگەساتو کارەساتی جەرگبڕ بەئەنجام دەگەیەشتن ؛ هەر جارە بەسەر ناوچەی کوردەکاندا لەشکرکێشی دەکراو بەکوشتاری تێکڕایی بێ ڕسینەوەو جیایی و وێرانکردنی گوندو کێڵگەو زەوت کردنی سەرو سامانی جوتیاران ئنجا دەرپەڕاندنیانو دوورخستنەوەی هەزاران خێزانی جوتیار بۆ شوێنی دوور دوور تەواو دەبوو .

لە لایەکی تریشەوە ، دەرەبەگو میرەکان هەوڵیان دەدا زەمینەی دەسەڵاتیان فراوانتر بکەنو هەمیشە لە شەڕو گێچەڵی نێوان خۆیاندا بوون ، بۆ ئەمەش پێویستیان بە خەرجی دەبوو ، هەروەها گەلێکیش لە ڕۆڵەی خێڵەکان وازیان لە کرداری بەرهەمهێنان دەهێناو خۆیان بۆ شەڕو شۆڕی هەمیشە تەرخان دەکرد . ئەم حاڵەتە بووە هۆی تینسەندنی چەوساندنەوەی چینایەتیو بار قورسکردنی جووتیاران بە زۆر چەشنە باجو سەرانە (١١) . هەروەکو جووتیاران ناچار دەکران کە خەرجو پیتاکی ئەو شەڕو شۆڕانە بخەنە ئەستۆی خۆیانەوە کە میرەکان بۆ خاتری بەرژەوەندو فراوانکردنی دەسەڵاتی خۆیان تێی دەکەوتن بۆ ئەمەش میرەکان تا ئەو پەڕی سود دەهاتن سوودیان لە نەریتو عاداتی خێڵەکی وەردەگرت بەتایبەتی کە واباوبوو سەرۆك عەشیرەت یان میر لە پایەی باوك یان خاوەن ماڵ دابندرێن .

به نموونه میرەکانی بابان ، هەر لە چینی میرانی جەنگ دەچوون ، سەربازو دەستوپێوەندو گەنجینەو رژێمی خۆیان هەبوو ، بەهۆیانەوە خەرج و باجیان لە جووتیاران کۆدەکردەوە کە حالی ئەمانەش هەر « لە حالی قولە رەشەکانی هیندی رۆژاوای دەکرد تا رادەیەکی زۆر » (١٢)

دەرەبەگەکان پشتیان لە کشتوکاڵ دەکرد ، زەوی و دیهاتەکانیان بەکرێ دەدا بە جووتیارەکان و بەشی خۆیان یان (دەیەك)یان لێ وەردەگرتن . ریچ رای میرێکی بابانی دەربارەی باری ئابووری دەگێڕێتەوەو دەڵێ :

« محمد افا گوتی ـ نەبوونی ئاسایش مەملەکەتەکەی وێران کردووە ؛ ئێمە کە عەشایەرین ئەگەر بە تەواوی دڵنیا نەبین کە بەری زەوی‌یەکانمان هەڵدەگرینەوە خۆمان بەچاندنەوە خەریك ناکەین و مەملەکەتیش ناگەشێتەوە . بە نموونە من تەغارێك تۆوم بڵاونەکردوتەوە ، منیش دڵنیای ئەوە نیم کە ئایا سەرۆکەکەم لە فەرمانڕەوایی دەمێنێتەوە یان نا ، یاخۆ من هەتا رۆژی درۆینە هەر خاوەنی وڵاتەکەی خۆم دەمێنمەوە . ئیتر لە جیاتی ئەوە خۆم بیکەم لێ دەگەڕێم گوندنشینەکان زەوی‌یەکان دابچێنن بە ئارەزووی خۆیان ، لەدواییدا بەشە زەکاتی خۆمیان لێ دەستێنم یان دەیەك ، سەرباری ئەو شتانەش کە بەولاو بەملا بە هەر بیانوویەك بێت دەتوانم دەستگیری بکەم » .

دووەم ـ

نەبوونی رێگەوبان و دووریی کوردستان لە رێگەکانی بازرگانی‌ی جیهانی و سروشتی شاخاوی زەوی‌یەکانی بەیەکێك لە هۆیە گرنگەکانی دواکەوتوویی بەرهەم هێنان دادەنرێت . ئەوە بوو دەت دی بردنی بەروبرومی کشتوکاڵی و بەرهەمی ئاژەڵی بۆ بازاڕەکان ئێجگار زەحمەت بوو ، بۆیە جووتیار ناچار دەبوو هەر لە کنەخۆی بەرهەمەکەی بەهەرزان بفرۆشێت و بکەوێتە دەست چەرچی و ریباو سەلەم خۆرەکان و بازرگانانی شار .

حکوومەتی شاو سولتانی عوسمانی هیچ گوێیان بە دەسکاری و چاکی‌ی هەرێمە کوردەکان نەدەداو هەوڵیان نەدەدا رێگەوبانی بۆ ڕاکێشن . ئیتر ئەم بارە دواکەوتوویی‌یە بەدرێژایی سەدەی رابردوور تا بەشی گەورەی نیوەی یەکەمی سەدەی ئێستا مایەوە .

(١) باسیل نیکیتین ـ الاکراد ل ٣٦ ـ ٤٧

(٢) پاشماوەی ئابووریی سروشتکرد هەتا ساڵانی چلی ئەم سەدەیەمان بە ئاشکرا دیار بوو ، هەروەکو کە خەڵکی ناوچەی خۆشناوەتی و

(٣) رحلة ریچ سنة ١٨٢٠ ل ١٢٤

(٤) کتێبی کردستان والاکراد ـ عبدالرحمن قاسملو : چاپی عەرەبی

(٥) التطور الاقتصادي في العراق : الدكتور محمد سلمان حسن ل ٥٣

(٦) التطور الاقتصادى في العراق ـ د. محمد سلمان حسن . ل ٥٢

(٧) كردستان و الاكراد ـ ل ١٠٦ ـ عبدالرحمن قاسملو .

(٨) في سبيل اصلاح زراعي جذري في العراق ـ ل ٩

(٩) پیویستە لێرەدا پەنجە بۆ سیستەمی « التزام » کە بە ئیجارە یان زەمان گرتنیان پێ‌دەگوت رابکێشین کە کاربەدەستانی عوسمانی لە باجسەندندا بەکاریان دەهێنا کەو لەرێگەی ئاغاو دەرەبەگ و میرو سەرۆك خێڵەکانەوە باجیان وەدەگرت . ئەم رێگەیەش بووە مایەی کوێرەوەری و ماڵوێرانی‌ی جووتیاران و شاندا هێزرانیان بە باری خەرج و باج و سەرانەی دوو لانە .

(١٠) الصراع على كردستان ـ خالفين ـ ترجمة الدكتور احمد عثمان ص ١٨ ـ ١٩

(١١) قاسملو لە کتێبی ـ کردستان و الاکراد ـ دا شێوەکانی سەرانەو باجەکان باس دەکات کە لای ئێمەش ناسراون لەوانە مەڕانە ، رۆنانەو هێلکانە ، میوانانە ، پاسەوانی ، سوورانە ، سزادان و جەریمەکردن ، دەست بەسەرداگرتنی ئەو زەوییانەی کە هی وەجاغ کوێرانن جگە لە کاری بێگار وەکو خانووکردن ، جۆماڵ کردنی جۆگاو ، گواستنەوەی بەشی خاوەن موڵك لە بەرووبووم ، پاسەوانی و کارکردن بە خۆڕایی لە زەوی‌ی دەرەبەگەکان و بردنی دارو ئالیکی ئاژەڵ و ... شتی‌تر بۆ ماڵەکانیان .

(١٢) رحلة ریچ ـ چاپی عەرەبی ل ٦٢ ـ ٦٣

(١٣) هەمان سەرچاوە .